

Käsitteen "essee" luojina pidetään yleisesti Michel de Montaignea ja Francis Baconia, joskin on myös yleisesti tunnettua, että esseetyyppistä kirjallisuutta syntyi jo antiikin aikana; H. K. Riikonen mainitsee 1990 ilmestyneessä kirjassaan "Mikä on essee?" kreikkalais-roomalaisesta esseekirjallisuudesta erityisesti kuusi nimeä: Platon, Cicero, Horatius, Seneca, Plutarkhos ja Theofrastos. Näistä vain Theofrastos oli selväpiirteinen luonnontutkija, mutta hänen kasvitieteellisiä kirjoituksiaan ei pidetä esseinä, ja hänen maineensa esseistinä perustuu lähinnä kirjaan "Luonteita", jossa hän näyttäytyy pikemminkin Montaignen ja La Bruyèren kuin Linnén edeltäjänä.

Esseen ja tutkielman raja on häilyvä, ja sitä sen sopii ollakin, sillä monesti on makuasia, sanotaanko jotakin kirjoitusta esseeksi vai tutkielmaksi. Eräässä mielessä esseiksi voisi sanoa hyvinkin suurta osaa antiikin luonnontieteestä ja lääketieteestä. Esimerkiksi monet hippokraattiset kirjoitukset, kuten kuuluisa "Pyhästä taudista" tai lähes yhtä kuuluisa "Ympäristökiteijöistä", voitaisiin luokitella esseiden joukkoon, samoin monet Aristoteleen luonnontieteelliset kirjoitukset, joita on vaikea pitää varsinaisina tutkimuksina tai monografiainakaan. Jo niissä näkyvät eräät tunnusmerkit, jotka erottavat esseetä juuri tutkimusraportista ja monografiasta: persoonallinen tyyli ja omakohtainen pohdinta, joka sallii ainakin tiettyssä määrin deviaatiot varsinaisen aiheen ulkopuolelle.

Kun tieteet 1500-luvun lopulla ja 1600-luvulla heräsivät tuhatvuotisesta unestaan, ei ero varsinaisen tutkimuksen ja esseen välillä ollut vielä kovinkaan ilmeinen. Galileo Galilein *Sidereus Nunciusta* voidaan ehkä pitää enemmän tutkimusraporttina kuin esseenä, mutta *Il Saggiatore* on paitsi kiistakirjoitus myös laaja essee, ja myös *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* kuuluu dialogi- tai oikeastaan trialogimuodostaan huolimatta pikemminkin esseekirjallisuuteen kuin varsinaisiin tutkimuksiin. *Il Saggiatore* oli laadittu näennäisesti kirjeen muotoon, ja samaa muotoa käyttivät kernaasti myös 1600-luvun myöhemmät "galileistiset" kirjoittajat, kuten Francesco Redi ja Lorenzo Magalotti, joiden kirjoissa on monia esseistisiä piirteitä, riippumatta siitä että mukana saattaa olla, kuten Redillä, merkittäviä raportteja kokeista ja havainnois-

ta. Itse tieteen kannalta Galilein ja Redin teoksilla on tietenkin vain historiallista arvoa, mutta yhtä kaikki niitä julkaistaan ja luetaan jatkuvasti uusina painoksina, mikä on klassisen esseen yksi tunnusmerkki: tärkeintä ei ole mitä sanotaan vaan miten se sanotaan, kunhan myös se mitä sanotaan on riittävän tärkeää!

Seuraavan vuosisadan luonnontutkijoista kreivi Buffon oli esseisti *par excellence*, vaikka hänen suurteoksensa muoto – kymmeniä volyymejä samaa suurta luonnonhistoriaa – ehkä hämää näkemästä, miten taidokkaita esseitä hänen kirjoituksensa yksittäisistä eläinlajeista ovat. Buffonin tiedetään hioneen kirjoituksiaan kerran toisensa jälkeen ennen kuin antoi ne painoon, ja juuri häneltä on peräisin lause "Tyyli on ihminen itse", itse asiassa jokaisen esseistin noudatettavaksi soveltuva ohje. Buffonin ikätoveri ja antagonistti oli Linné, jonka eläin- ja kasvisystematiikassa ei esseismiä juuri tapaa; mutta Linnellä oli myös toinen puolensa: sellaiset kirjoitukset kuin "Luonnon ihmettelystä", "Luonnon järjestyksestä", "Salomolainen vanhuus" ja muut käyvät erinomaisesti esseistä, eikä ole ihme että niiden latinalais-ruotsalainen laitos neljä vuosikymmentä sitten sisältyi Natur och Kultur -kustantamon klassikkosarjaan "Levande litteratur". Monet Linnén kirjoitukset ilmestyivät ajan tapaan akateemisina väitöskirjoina, ja itse asiassa useitakin 1700-luvun väitöskirjoja myös Suomessa voitaisiin luetella esseiksi; mieleen tulevat sellaiset kuin Petrus Bonsdorffin *Isänmaassa matkustelun hyödyllisyydestä*, Pehr Kalmin *Ajatuksia luonnonhistorian oikeasta käsittelestä* tai Per Adrian Gaddin *Tieteiden kukoistuksen edistämisestä isänmaassa*, monien muiden joukossa.

Jo 1600-luvulla, jolloin tieteelliset aikakauslehdet syntyivät, mutta varsinkin seuraavalla vuosisadalla varsinaiset tutkimusraportit alkoivat selvästi erottua tieteellisistä esseistä. 1800-luvun alkupuoliskolla Alexander von Humboldt nousi aikansa johtavaksi luonnontieteilijäksi, ja hänen innoittunut kirjoitustaitonsa teki hänestä kuuluisuuden. Humboldt itse piti 1808 julkaisemaansa esseekokoelmaa *Ansichten der Natur* parhaana kirjanaan. Se käsittää vain seitsemän kirjoitusta, joiden aiheet ulottuvat aroista ja aavikoista Orinocon putouksiin ja tulivuorten rakenteesta Andien ylängöille, mutta kirjan uusiin painoksiin

Humboldt lisäsi huomautuksia ja selityksiä niin että niistä tuli lopulta paljon laajempia kuin itse esseet. Humboldtin viisiosaista *Kosmos*-teosta voidaan sitäkin pitää mahtavana esseekirjana. Esseetä ei ole varmaankaan viisasta määritellä vain sen laajuuden perusteella, sillä jos skaalan toisessa päässä ovat kokonaiset kirjat tai jopa moniosaiset teokset, sen toiseen päähän sijoittuvat lyhyet kirjoitukset, jotka vaikkapa hakuteosten puitteissa voivat olla todellisia pienoisesseitä; näitä on suurissa ensyklopedioissa aina ollut, ja joskus ne ovat voineet ilmestyä myös erillisinä tutkielminä tai esseekokoelmien aineksina.

Vaikeaa olisi vetää selvää rajaa myös esseen ja kolumnin tai pakinan väliin.

Eräänlaisiksi laajoiksi esseiksi voitaisiin sanoa myös ranskalaisen Lamarckin 1809 julkaisemaa teosta *Philosophie zoologique* sekä englantilaisen Darwinin puoli vuosisataa myöhemmin valmistunutta *Lajien syntyä*. Aivan vuosisadan lopussa ilmestynyt saksalaisen eläintieteilijän Ernst Haeckelin aikanaan suurta huomiota herättänyt *Maailmanarvoitukset* kuuluu epäilemättä sekin niihin klassisiin esseisiin, joiden aiheena on ollut elämä ja sen kehitys, ja kenties myös ranskalaisen molekyylibiologin Jacques Monodin *Sattuma ja välttämättömyys* vuodelta 1970 on luettavissa samaan kategoriaan.

Monod kirjoitti teoksensa esipuheessa: "Tiedemiesten velvollisuutena on nykyään enemmän kuin koskaan ajatella tieteenalaansa kulttuurin kokonaisuuden puitteissa, jotta he voisivat rikastuttaa tätä ei vain teknisesti tärkeillä tiedoilla vaan myös tieteestään syntyneillä ideoilla, joilla he voivat uskoa olevan merkitystä ihmiselle." Tämä on kuin tieteellisen esseekirjailijan ohjelmanjulistus! Viime vuosikymmeninä tätä velvoitetta ovat täyttäneet monetkin johtavat biologiantutkijat molemmin puolin Atlanttia. Uutteran ja suosituksen esseistin Thomas Henry Huxleyn, "Darwinin buldogin", pojanpoika Sir Julian Huxley julkaisi jo 1926 teoksen nimeltä *Essays in Popular Science*, ja vuonna 1964 ilmestyneen kokoelman nimi puolestaan oli *Essays of Humanist*; näiden väliin mahtui poikkeuksellisen runsas tieteellinen ja kirjallinen työ sekä aktiivisuus käytännön tiedevaikuttajana ja Unescon ensimmäisenä pääjohtajana. (Mainittakoon, että myös Albert Einstein julkaisi 1950 kirjan nimeltä *Essays in Humanism*). Muita merkittäviä esseistejä ovat anglosaksisessa maailmassa ol-

leet mm. Nobel-kehitysbiologi Sir Peter Medawar, hiljakkoin edesmennyt amerikkalainen paleontologi Stephen Jay Gould sekä ekologi ja sosiobiologi Edward O. Wilson, ranskalaisella kielialueella Monodin työtoveri François Jacob, hermofysiologi Henri Laborit, sekä sammakoiden tutkija, Ranskan Akatemian jäsen Jean Rostand, ja saksankielisessä maailmassa esimerkiksi etologi Konrad Lorenz, meliläistutkija Karl von Frisch sekä – viime aikoina tosin enimmäkseen englanniksi julkaistut – evoluutioteorian nestor, lähes satavuotias Ernst Mayr. Kaikkien näiden biologien tärkeimpänä johtoteemana on ehkä ollut se minkä paleontologi G. G. Simpson ilmaisi 1969 ilmestyneen esseekokoelmansa nimessä: *Biology and Man*, biologia ja ihminen. Kysymyksessä ei ole pelkkä popularisointi, tieteen tulosten tarjoaminen yleistajuudessa muodossa, vaan paljon vakavampi yritys valottaa luonnon olemusta ja ihmisen asemaa luonnossa, jota jo T. H. Huxley sanoi "kysymysten kysymykseksi" mutta myös tieteen merkitystä ja asemaa inhimillisessä kulttuurissa.

Suomessa ei esseitä kirjoittavien luonnon-tutkijoiden määrä ole koskaan ollut kovin suuri, ja heidän arvostuksensa kollegojenkin parissa on vaihdellut. Varsinkin takavuotina moni katsoi, että kirjoittaminen, kirjoittelu, yleisestä pohdiskelusta puhumattakaan, oli pois vakavasta, tuloksia tuottavasta työstä, mutta asenteet ovat tässä suhteessa vähitellen muuttuneet, muun muassa kukoistavien ja korkeatasoisten tiedelehtien ansiosta. Esseeperrinne on ollut kenties vahvempi ruotsinkielisessä kulttuurissamme, ja esimerkiksi sellaiset nimet kuin Lars von Haartman ja Björn Kurtén kertovat sen elävyydestä ruotsinkielisten biologiemme keskuudessa. Mutta persoonallisia kirjoittajia ja ajattelijoita on toki ollut suomenkielisissäkin: luonnonsuojelijat Reino Kalliola ja Pentti Linkola, ornitologit Ilkka Koivisto ja Matti Leinonen, varhain kuollut ekologi Olli Järvinen, fysiologi Kari Lagerpetz, kehitysbiologi Lauri Saxén, geneetikko Petter Portin, omalta osaltaan näiden rivien kirjoittajakin, ovat osoittaneet että Jacques Monodin hahmottama ohjelma on saanut toteuttajiaan myös täältä, sillä kuten tunnettua, tiede on liian tärkeä asia jätettäväksi vain tiedemiesten hoitoon.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston oppihistorian täysinpalvellut professori.